

O‘QUVCHILARNING XALQARO BAHOLASH DASTURI ASOSIDA O‘QISH VA MATNNI TUSHUNISH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

Asqarova Manzura Avazbekovna

NamDPI dotsenti, pedagogika fanlari doktori (Dsc)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23525138>

Kirish. Mamlakatimiz innovatsion taraqqiyot yo‘lida shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir davrda kelajagimiz davomchilari bo‘lgan yoshlarni ijodiy g‘oyalari va yaratuvchanligini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularning bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirish borasida ulkan islohotlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, milliy monitoring tizimini ilg‘or xorijiy tajribalar, xalqaro mezon va talablar asosida takomillashtirish, shu yo‘lda xalqaro tajribalarni o‘rganish, mavjud tizimni har tomonlama qiyosiy tahlil qilish, tegishli yo‘nalishdagi xalqaro va xorijiy tashkilotlar, agentliklar, ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan yaqindan hamkorlik qilish borasidagi amalga oshirilayotgan ishlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu maqsad yo‘lida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalq ta‘limi tizimida ta‘lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2018-yil 8-dekabrdagi 997-sonli qaroriga asosan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta‘lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi huzurida “Xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish” Milliy markazi tashkil etildi. Ta‘lim siyosatini ishlab chiqish jarayonida xalqaro standartlashtirilgan baholash darajalari milliy va xalqaro miqyosda tobora ko‘proq qo‘llanilmoqda.

Xalqaro miqyosda muntazam baholash orqali ta‘lim tizimi milliy monitoringi tomonidan taqdim etiladigan ma‘lumotlarni yanada kengroq kontekstda yaratish maqsadida o‘zaro kelishuvga asosan ushbu g‘oya taklif etilgan. 1990-yillarga qadar Evropa davlatlarining aksariyatlari ta‘lim oluvchilarning egallagan bilim va ko‘nikmalarini monitoring qilishda milliy testlardan foydalanganlar. 1990-yillarda o‘nta mamlakat standartlashtirilgan baholashni joriy qildilar va 2000-yillarning boshidan beri yana mamlakat shu usulni qo‘lladilar. 2009-yillarda faqat beshta Yevropa davlatlari ta‘lim tizimida o‘quvchilarning milliy baholari yo‘q edi. Ta‘lim siyosati sohasidagi ushbu xalqaro standartlashtirilgan baholarning ta‘siri, yaratilish nuqtayi nazaridan katta ahamiyatga ega yangi bilim, o‘zgarishlar baholash siyosati va milliy ta‘lim siyosatiga tashqi ta‘sir yanada kengroq bo‘ladi.

A.Monsning ta‘kidlashicha, keng ko‘lamli xalqaro baholashlar natijasida hosil bo‘lgan ma‘lumotlar o‘qish shartlaridan tortib, ma‘lumot qabul qilish siyosatiga qadar ta‘lim tizimlarini inventarizatsiya qilish va taqqoslashni misli ko‘rilmagan miqyosda amalga oshirdi. Xalqaro standartlashtirilgan baholash ma‘lumotlari ta‘lim tizimidagi yoki uning ichidagi sabab omillarini tatbiq qilishda foydali bo‘lishi mumkin.

Xalqaro tadqiqotlardagi natijalarni yaxshilash uchun o‘qituvchilarni maqsadli tayyorlash va ta‘lim jarayonida o‘qitish metodikasining ustuvor tamoyillarini o‘zgartirish zarur, bu uchun o‘qituvchilarni tayyorlash, rivojlantiruvchi ta‘limning faol tizimini tatbiq etishish va o‘qituvchilarni ta‘lim jarayonida yanada muvaffaqiyatli foydalana oladigan materiallar bilan ta‘minlash kerak. PISAda ishtirok etish O‘zbekistonga ko‘plab imkoniyatlarni yaratadi. 2023-yilning oxirida PISA natijalarining e‘lon qilinishi ko‘plab davlatlarga xalqaro standartlar nuqtayi nazaridan tashqi baho berilishini ta‘minladi. Masalan, Rossiya 2000-yildan beri xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etib kelmoqda va PISA bo‘yicha bizning natijalar o‘rtacha xalqaro

darajadan past edi. Faqat 18 yil davomida ta‘limga katta sarmoya kiritish orqali PISA tadqiqotidagi natijalar Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) ning o‘rtacha ko‘rsatkichlariga yaqinlashdi. Bu ko‘proq fan natijalariga, ya‘ni yosh avlodga yaxshi, chuqur va uzoq muddatli bilimlarni berishga e‘tibor qaratganligi bilan izohlandi. O‘quvchilar tomonidan turli hayotiy vaziyatlarda egallangan bilimlarni ishlatilishini baholash orqali ijodkorlikni rivojlantirishga erishildi.

Tadqiqot metodlari va metodologiyasi. Baholash natijalariga ko‘ra yangi o‘quv dasturlari, o‘qitish uslubi va yondashuvlar O‘zbekiston yoshlarining yaxshi natija ko‘rsatishi uchun moslashtiriladi. Bu loyihalar o‘quvchi-yoshlarning ijodiy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish, egallagan bilimlarini hayotda qo‘llay olish, layoqatiga turli xil topshiriqlar orqali baho berish va keyinchalik bu ko‘nikmalar rivojlanishiga turtki beradi.

Dunyoda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv yutuqlarini xalqaro baholash tizimlaridan biri matnni o‘qish va tushunish sifatini xalqaro tadqiqoti PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) hisoblanadi. Mazkur tadqiqot dunyoning turli davlatlaridagi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining turli matnlarni o‘qish va tushunish darajasini baholash va taqqoslash hamda milliy tizimlarning o‘ziga xos xususiyatlaridagi tafovut va farqlarni aniqlash imkonini bergan. Mazkur tadqiqotda boshlang‘ich ta‘lim 4-sinf o‘quvchilarining o‘qish va matnni tushunish darajalari baholanadi. Tadqiqotda ishtirok etadigan maktablar ikkita parallel sinfi bo‘lgan umumiy maktablar orasidan maxsus metodologiya asosida kompyuter yordamida tasodifiy tanlanadi. PISA va PIRLS kabi xalqaro tadqiqotlarga qo‘yilgan eng muhim talablardan biri qiyosiy tahlil qilish imkonini beradigan topshiriqlardan foydalanish hisoblanadi, shu sababli topshiriqlarni shakllantirish jarayonida o‘tgan yillarda foydalanilgan nazorat materiallari blokidan foydalanilgan. Shuningdek, asosiy e‘tibor tadqiqot jarayonini standartlashtirishga qaratiladi. PIRLS tadqiqoti qat‘iy belgilangan yagona instruktsiya asosida amalga oshiriladi. Bu jarayoni xalqaro koordinatsiya markazi nazoratida amalga oshirilib, tadqiqotning har bir bosqichi maktablarni tanlash, mavzularni tanlash, moslashtirish va tarjima qilish, testlarni o‘tkazish, natijalarni tekshirish jarayoni xalqaro ekspertlar tomonidan to‘liq nazorat qilinadi. Tarjimalar tekshirilib, maktablarda xalqaro kuzatuvchilar ishtirok etadilar. Ochiq turdagi nazorat topshiriqlari ekspert o‘qituvchilar tomonidan tekshirilgandan so‘ng yana boshqa mutaxassislarni jalb etib, qayta tekshirib, natijalar taqqoslab ko‘riladi. PIRLS tadqiqoti jarayonida ikki turdagi o‘qish baholanadi:

- adabiy o‘qish tajribasini egallashga qaratilgan o‘qish;
- ma‘lumotlarni o‘zlashtirish va ulardan foydalanish maqsadiga qaratilgan o‘qish.

Tadqiqotning konseptual g‘oyalariga asosan badiiy va ilmiy-ommabop matnlarni o‘qish darajasini baholashda 4 turdagi o‘qish ko‘nikmalari baholanadi. Ta‘lim siyosatini va o‘quv dasturlarini isloh qilish uchun turli darajadagi ballar bilan bog‘liq bo‘lgan kompetensiyalarni tushunish muhimdir (*1-rasm*).

1-rasm. PIRLS xalqaro baholash dasturiga asosanlan o‘qish ko‘nikmalari.

Xalqaro baholash dasturida badiiy va ilmiy-ommabop matnlarni o‘qish darajasini baholashda mazkur turdagi o‘qish ko‘nikmalarining amaliy jihati shundan iboratki, miqdor va sifat ko‘rsatkichlari asosida quyidagi baholash tizimidan foydalaniladi:

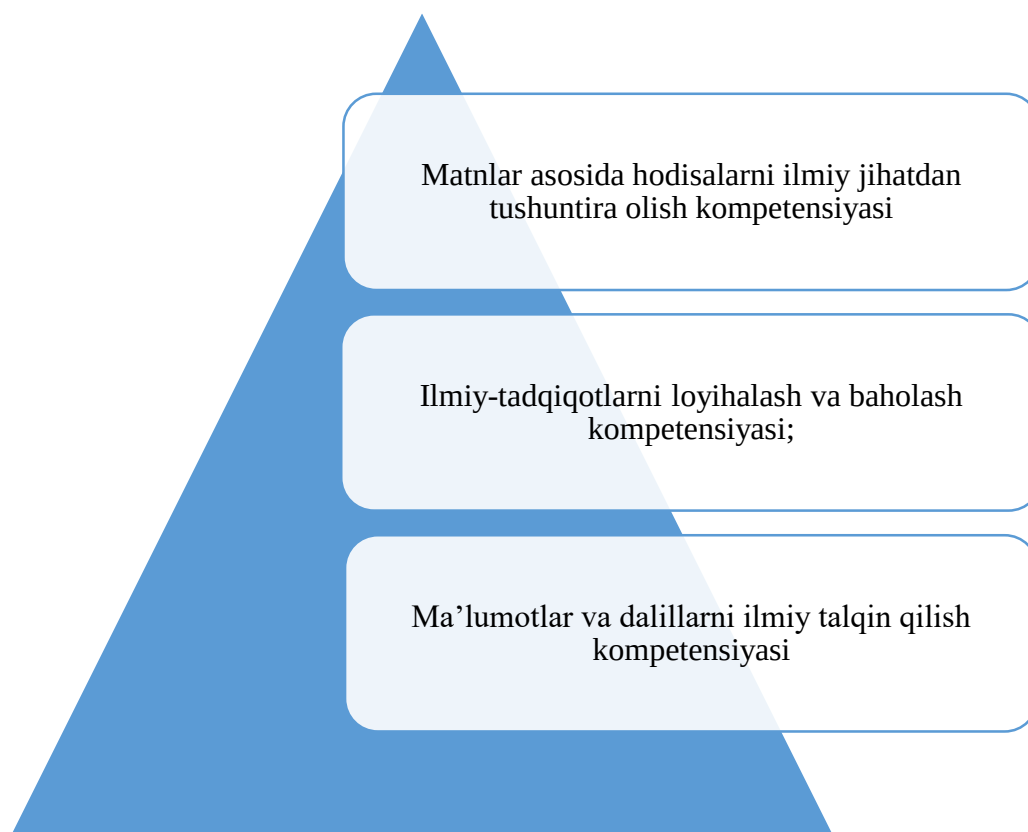
- javobini tanlashga oid topshiriqlar uchun 1 ball;
- voqea va hodisalarning ketma-ketligiga oid topshiriqlar va qarorlar uchun 1 ball;
- javobi yoziladigan ochiq turdagi konstruktiv xarakterdagi topshiriqlar uchun 1 ball;
- matnning strukturasi, tilga xos xususiyatlari, mazmunini baholash va tahlil qilishning qiyinchilik darajasiga ko‘ra 1 balldan 3 ballgacha baholanadi.

Tadqiqot natijalari. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida matnni tushunishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Ko‘p o‘quvchilar ba‘zi holatlarda beparvo va kam o‘qiydilar, ular uchun o‘qish zerikarli bo‘lib qoladi, buning asosiy sababi: o‘qishga bo‘lgan qiziqishning umumiy pasayishi, kitoblardan tashqari ko‘plab ma‘lumot manbalarining mavjudligidir. Ammo ushbu jarayonning asosiy sababi hali ham o‘qishni, o‘qitishning nomukammalligi, o‘quvchilarning o‘qish faolligini maqsadli shakllantirish tizimining yo‘qligidadir.

Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida o‘quvchilarning bilimlarini baholashda qo‘llangan savol, test va topshiriqlar ularning o‘quv materialini qanday o‘zlashtirayotganligini aniqlash orqali bilim, ko‘nikmalar va malakalarini rivojlantirishga erishiladi. O‘quvchilarning savodxonligini aniqlashga qaratilgan xalqaro baholash dasturi doirasida ularning bilim va ko‘nikmalarini hayotiy vaziyatlarda qo‘llash, fikrlash va ona tilida erkin muloqot qilish qobiliyatlarini aniqlashga qaratiladi. Shu bilan birga, bu hech qanday o‘quv dasturini belgilamaydi, targ‘ib qilmaydi va umumiy e‘tirof etishni taqozo etmaydi.

PISA dasturining nazariy jihatida shundaki, a‘zo mamlakatlarni ta‘lim siyosatiga oid ma‘lumotlar bilan ta‘minlash, qarorlar qabul qilishda ularni qo‘llab-quvvatlashdan iborat bo‘ladi. Tadqiqotning har uch yilda o‘tkazilishi mamlakatlarga siyosiy qarorlar va tegishli dasturlarning ta‘sirini hisobga olish uchun ma‘lumot va tahlillarni ichiga olgan holda o‘z vaqtida axborot berish imkoniyatini yaratadi. Jumladan, mamlakatlar bu davr davomida o‘z ta‘lim tizimida kelajakda erishishi ko‘zda tutilgan maqsadlarni aniqlab olishiga imkon beradi.

PISA tadqiqotlarida 15 yoshli o‘quvchilar doirasida o‘tkazilishining asosiy sababi esa iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT)ga a‘zo aksariyat davlatlarda 15 yosh majburiy ta‘lim bosqichining yakuniy davri hisoblanadi, shu jihatdan bilimlarni baholash va savodxonlikni aniqlashda qo‘llaniladigan quyidagi kompetentsiyalar shakllanishi lozim (2-rasm).

2-rasm. O‘quvchilarda xalqaro baholash dasturi asosida kompetensiyalarning shakllanish yo‘nalishlari.

PISA va PIRLS xalqaro baholash dasturlarini tatbiq qilishda undagi tanlangan matnlar o‘quvchilarda to‘g‘ri o‘qish me‘yorlarini shakllantiradi hamda ona tilining o‘ziga xos

xususiyatlarini, jumladan, o‘qigan materialini qaysi darajada tushunganligini bilish imkoniyatini beradi. Matnlarni tanlashda o‘quvchining yoshi va psixologik xususiyatlarini inobatga olish tavsiya etiladi.

Mazkur xalqaro baholash dasturlarida kontekstlar ham alohida ahamiyatga ega. Kontekstlar - PISA topshiriqlarining asosi sanaladi. Kontekst - bu hayotiy muammoli vaziyatlar aks etgan topshiriqlar bo‘lib, o‘z navbatida, ular shaxsiy, mahalliy va milliy (global) darajalarga bo‘linadi. Mazkur jihat shaxsiy, mahalliy va global muammolarga doir o‘quvchilarning fikrlari o‘rganilishi hamda taqqoslanishini ifoda etadi.

PISA topshiriqlari darajalarini aniqlashda topshiriqni bajarish uchun talab etiladigan intellektual fikrlash qobiliyatiga ko‘ra ular uchta kognitiv darajaga ajratiladi:

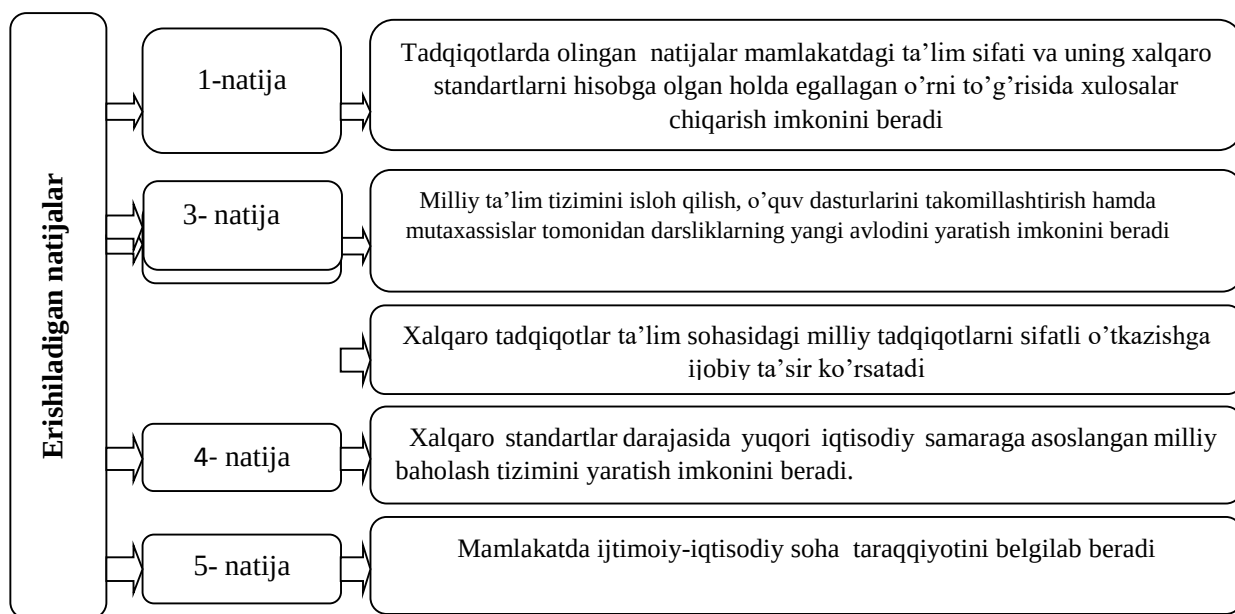
1. Quyi daraja – bir bosqichli amallar;
2. O‘rta daraja – hodisalarni tavsiflash;
3. Yuqori daraja – murakkab ma‘lumotlarni tahlil qilish.

Natijalar muhokamasi. PIRLS va PISA xalqaro baholash dasturlarini tatbiq qilishda undagi tanlangan matnlar o‘quvchilarda ona tilida to‘g‘ri so‘zlashish qoidalarini, muloqotga kirisha olish va o‘qish me‘yorlarini egalash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, o‘qigan materialni qaysi darajada tushunganligini bilish imkoniyatini beradi. Mazkur xalqaro baholash dasturlari ta‘limda noan‘anaviy o‘qitish usullaridan foydalanishni talab etibgina qolmay, darslarning samaradorligini oshiradi hamda quyidagi ta‘limiy yutuqlarga erishishni kafolatlaydi:

- o‘quvchilarga mustaqil fikrlashni o‘rgatish;
- bilimlarni o‘zlashtirishga yordam berish;
- darsning samaradorligini oshiradi;
- o‘quvchilarning ona tili xususiyatlarini kengroq bilish darajasini kengaytirish;
- tafakkurni rivojlantirish;
- o‘quvchilarning matnni tushunish ko‘nikmasini shakllantirish;
- ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotirani kuchaytirish;
- matn bo‘yicha axborotlarni tahlil qilish;
- o‘quvchilarni o‘z ustida ishlashga erishish.

Pirovardida o‘quvchilarda ona tili savodxonligini oshirish va o‘qish orqali kommunikativ ko‘nikmalarni shakllanishi, muloqotga kirishish hamda nutq madaniyatini rivojlanishiga erishiladi.

Mamlakatlarning rivojlanishi zamonaviy iqtisodiyot talablariga javob beradigan umumta‘lim dasturlari va yangi davlat ta‘lim standartlarini ishlab chiqilishiga ko‘p jihatdan bog‘liqdir. Har bir mamlakatni xalqaro baholash dasturida ishtirok etishi quyidagi muhim natijalarga erishishini ta‘minlaydi (3-rasm).

3-rasm. Xalqaro baholash dasturida ishtirokidan erishiladigan natijalar.

Birinchi kutiladigan natijaga ko‘ra – mamlakatni xalqaro maydonda ishtirok etishi va nufuzli o‘rinlarni egallashi, ta‘lim sifati va uning xalqaro standartlarini hisobga olgan holda egallagan o‘rni to‘g‘risidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi;

ikkinchi natija – mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ulkan iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlariga erishilayotganligi sababli barcha sohalarida malakali kadrlar va yetuk mutaxassislarga bo‘lgan talab yanada oshishini belgilaydi;

uchinchi natija – ta‘lim va fan sohalarini rivojlanishini baholash, monitoring qilish orqali ta‘lim sifatini oshirishga qaratilgan ilg‘or tajribalarni sohaga jalb qilish kerakligini anglatadi;

to‘rtinchi natija – baholash dasturi yo‘nalishidagi savollar milliy bazasini yaratish va o‘quv dasturlariga integratsiya qilishni taqozo etadi;

beshinchi natija – o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga qaratilgan sinovlarni tizimli ravishda o‘tkazib borish zarurligini ifodalaydi.

Xulosa. Yuqorida ko‘rsatilgan natijalarga maktab o‘quvchilarini tafakkur sa’y-harakatlariga o‘rgatishda ikkita faoliyatli o‘qitish nazariyasi keng qo‘llanishga ega bo‘ladi: maktab o‘quvchilarini intellektual salohiyatini shakllantirish va rivojlantirish nazariyasini ishlab chiqadi. Bu nazariyaning bosh g‘oyasi bilimlarni o‘zlashtirish o‘quvchilar tomonidan faqat ma‘lum sa’y-harakatlar tizimi bajarilishi natijasida yuzaga keladi. Ikkinchisi: sa’y-harakat o‘z ustida bajarilayotgan predmet bilan funktsional bog‘langan, o‘z ichiga mazkur predmetni o‘zgartirish maqsadini va bunday o‘zgartirish vositasini oladi. Bularning barchasi birgalikda shakllantirilayotgan sa’y-harakatning ijro qismini tashkil etadi. Demak, o‘quvchilarda oddiy xulosalar bilan birga, matndagi g‘oyalar va axborotlarni talqin qilish, uyg‘unlashtirish, bog‘lay olish ko‘nikmalari rivojlanib boradi degan xulosaga kelish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalq ta‘limi tizimida ta‘lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish choratadbirlari to‘g‘risida” 2018-yil 8-dekabrda 997-sonli Qarori.

“Boshlang‘ich ta’lim tizimida zamonaviy kompetensiyalarni rivojlantirish: integrativ yondashuvlar va amaliy yechimlar” mavzusidagi Respublika anjumani materiallar to‘plami.
NamDPI 2026-yil 9-oktabr

Ta’lim sifatini baholash bo’yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi. O’quvchilarning savodxonligini baholash bo’yicha xalqaro tadqiqot dasturi haqida qo’llanma. –T.:2019.6-7 bet.

Гвиздок Л.В. Развитие и оценка функциональной грамотности школьников на основе международных исследований PISA, PIRLS. 2015. [funktionalnaya gramotnost.doc](#).

Умаров А. Мутолаа маданияти: шахс, жамият, тараққиёт / Масъул муҳар. М.Бекмуродов. – Т.: Фан, 2004. – Б.192.